

HUUB DIJSTELBLOEM

AARDKLOOT IN ADEMNOOD

HYPERVENTILERENDE DEMOCRATIE IN DE MONDIALE SFEREN
EN NETWERKEN VAN PETER SLOTERDIJK EN BRUNO LATOUR

Krisis, 2010, Issue 1

www.krisis.eu

1. Inleiding

Eind 2008 diende professor Schuurman, senator van de ChristenUnie, in de Eerste Kamer een motie in waarin hij het kabinet verzocht scenario's te ontwikkelen om de verschillende crises waar de wereldbevolking mee kampt, in samenhang te bezien. Niet alleen de financiële crisis baarde hem zorgen, maar ook de situatie rond voedsel, energie en het klimaat.

Wie denkt dat deze vraag door de regering beleefd zou worden afgedaan, komt bedrogen uit. Toenmalig minister Ter Horst kwam enkele maanden later met een uitgebreide reactie. In haar analyse is 'schaarste' de onderliggende oorzaak van de crises. Die leidt ertoe dat wij uit zijn op gewin en schade toebrengen aan lokale en mondiale ecosystemen. Van de weeromstuit echter worden onze eigen welvaart en welzijn bedreigd omdat de globalisering wereldwijde afhankelijkheden schept. Het is daarom nodig, aldus Ter Horst, dat het kabinet beziet of haar beleid de achterliggende fysieke en economische systemen en de verschuivende krachtsverhoudingen in de wereld wel voldoende in beeld heeft om met deze complexiteit om te gaan.

Het is minder vergezocht dan het lijkt om Peter Sloterdijk en Bruno Latour als geschikte kandidaten voor te dragen om die 'complexiteit' in kaart te brengen. Beide auteurs hebben het afgelopen decennium nadrukkelijk toenadering tot elkanders werk gezocht en problematiseren de technologische 'sferen' of 'netwerken' die het mondiale verkeer van mensen, geld, goederen en informatie mogelijk maken.¹ Dat stelt hen in staat de gevolgen van de globalisering op een even unieke als bij vlogen onnavolgbare wijze aan de kaak te stellen en leidt tot interessante diagnoses over de relaties tussen de verschillende crises.

Dit programma komt bij Sloterdijk tot uitdrukking in de Sferentriologie die in 1998 met *Blasen* en in 1999 met *Globen* begon en in 2004 met *Schäume* werd afgerond, maar in 2005 nog een slotakkoord kreeg met *Im Weltinnenraum des Kapitals*. Bij Latour blijkt dat in het bijzonder uit twee werken uit eveneens 2005, zijn synthetiserende *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory* en de catalogus *Making things public* die hij voor de gelijknamige tentoonstelling samenstelde.

Beide auteurs bieden alternatieve filosofische impulsen tot sociologische en politieke theorievorming en presenteren een innovatief repertoire om de democratische kwesties van de technologische globalisering aan de kaak te stellen. Dat doen ze niet door aansluiting te zoeken bij in de politieke theorie ontwikkelde ideeën over *politics of risk*, *global governance of transnational citizenship*. In plaats daarvan hanteren ze een materiële ontologie, waarmee ze de verbanden tussen de hedendaagse mondiale problemen in kaart brengen en op eigenzinnige wijze in een ander daglicht plaatsen.

Om dat te verduidelijken, zal ik eerst de intrigerende sferenleer van Sloterdijk (par. 2) en netwerktheorie van Latour (par. 3) langslopen op hun analyse van de globalisering. Daarna ga ik in op de overeenkomsten in hun metafysische en ontologische positie (par. 4). Aansluitend daarop bespreek ik hoe die positie de aanzet geeft tot hun sociale en politieke theorievorming (par. 5). Vervolgens bediscussieer ik het 'realiteitsgehalte' daarvan (par. 6). Ik eindig met de inspiratie die kan worden gehaald uit hun diagnose van de technologische globalisering en de crises die de wereld teisteren (par. 7).

2. De sferen van Sloterdijk: bellen, globes en schuim

Dat Peter Sloterdijk (Karlsruhe, 1947) in de technologische globalisering is geïnteresseerd, mag geen verbazing wekken.² De vraag naar de ruimte die wij als mensen hebben en de mogelijkheden om het leven vorm te geven, loopt als een rode draad door zijn werk. Het enfant terrible van de nazaten van de Frankfurter Schule (lees: Habermas) onderzoekt de positie van het subject in een tijd waarin filosofische beschouwingen overmeesterd zijn door liberalisme, economie, technologie en pragmatisch denken. Dat begon al in zijn *Kritik der zynischen Vernunft* uit 1983 en bereikte een controversieel hoogtepunt met *Regeln für den Menschenpark. Ein Antwortschreiben zu Heideggers Brief über den Humanismus* uit 1999 waarin hij de biotechnologische mogelijkheden beschouwde om het mensenpark nu en in de toekomst te kunnen beheren.

In de Sferentriologie staat de vraag naar de ruimtelijkheid van het 'zijn' centraal: het denken, het leven, maar vooral ook het bouwen en het wonen. Het oeuvre van Heidegger fungeert daarbij veelvuldig als kop van Jut. Het 'zijn' moet volgens Sloterdijk niet in relatie tot de tijd maar tot de ruimte worden gedacht. Het wordt door Sloterdijk gesitueerd in de architectuur van het bestaan. Hij is geïnteresseerd in de locaties van het 'zijn' en in de ruimtelijke omstandigheden waaronder dit tot stand komt. Hij kruist als het ware de existentiële filosofie van Heidegger met de extensie-filosofie van Rem Koolhaas om zo het huidige tijdsgewricht te begrijpen. Het product daarvan noemt hij 'sferen', milieus van het denken en het leven die 'klimaatzones' vormen waarbinnen de temperatuur ervan wordt geregeld. Deze sferen bevinden zich niet alleen in het bewustzijn van het subject, maar komen ook tot uitdrukking in de gebouwen, de infrastructuur, de transportmiddelen, de media en andere technologieën die we construeren. Wie 'het zijn' wil begrijpen moet niet alleen het denkende ik, het bewustzijn of het *Dasein* aan een onderzoek onderwerpen, maar de relatie leggen met de kosmopolitische architectuur van de op spektakel gerichte consumptie maatschappij waarbinnen deze vorm krijgt.

Deze ruimtelijke expansie culmineert in het proces van de globalisering. In de eerste twee delen van *Sferen* neemt Sloterdijk daartoe de gehele binnen- en buitenruimte van de westerse cultuurhistorie onder de loep.

Dat doet hij, letterlijk, op adembenemende wijze. Hij herschrijft de geschiedenis als een klimaatoorlog, een gevecht om de frisse lucht die nodig is om de geest en het lichaam van zuurstof te voorzien.

De verbindende schakel tussen de binnenwereld en de buitenwereld van het westerse denken wordt in het eerste deel *Bellen* gegeven met de metafoer van de bol. De bol staat sinds de Griekse wijsbegeerte voor zowel het geheel der zijnden als voor het goede. De bol symboliseert de veilige binnenruimte (de baarmoeder, het huishouden, de stad) van waaruit het denken ontstond als ook de wilde buitenruimte, de aardbol waarover het westerse denken zich geestelijk en materieel is gaan uitstrekken.

Vanuit deze bolmetafoer legt Sloterdijk in het tweede deel *Globes* het proces van de globalisering bloot. Hij maakt duidelijk dat de globalisering van meet af aan wordt gedreven door een streven naar klimaatbeheersing. Die kent een parasitair karakter. Een klimaat moet zich voeden, het moet ademen en zuiver blijven. Bollen zijn te zien als immuunsystemen: ze scheiden het buiten van het binnen af en scheppen net als de airco in de auto een aangenaam leefklimaat terwijl we ondertussen benzine slurpend over de snelweg razen. De westerse bol, de dominante globe, slokt de wereld op. De 'binnenruimte van het kapitalisme', zoals Sloterdijk het noemt, draait overuren. De aanvoer van verse lucht door het hoger draaien van de airconditioning in de eigen economie leidt onvermijdelijk tot roofoverval elders. Het mondiale broeikas effect, de tekorten aan voedsel en energie en het eveneens door oplopende temperaturen uit elkaar spatten van de zeepbel van het financiële kapitalisme zijn daar het welhaast onvermijdelijke resultaat van. De enorme stromen van geld, goederen, informatie en mensen hebben de aarde oververhit doen raken. Het permanent hoge voltage van de alsmaar uitdijende westerse comfortzone, heeft het *indoor* universum veraangenaamd maar laat *outdoor* een slagveld achter. Het immuunsysteem staat op instorten.

In *Schuim*, het slot van de trilogie, probeert Sloterdijk de samenhang in deze catastrofes verder te doordenken. Hij combineert, ietwat dialectisch, de microsferologie uit *Bellen* met de macrosferologie van *Globes*. Het gaat te ver om te zeggen dat hij naar een 'oplossingsrichting' voor de mondiale

crises zoekt. Toch stelt hij, zonder het met zoveel woorden te zeggen, de vraag of en hoe de globale sferen nog collectief kunnen worden beheerd.

Sloterdijk is daar niet optimistisch over. De toon wordt gezet wanneer hij de twintigste eeuw in 1915 laat beginnen met de eerste gasaanval van de Duitse troepen in de Eerste Wereldoorlog. Waar schuim het broze verband aangeeft tussen op zichzelf staande bellen, is het gas de vernietiger van dit verband. Het immuunsysteem staat niet alleen op instorten door oververhitting, het wordt ook door tal van nieuwe vijanden bedreigd.

Het onderscheid tussen vijanden die we zelf creëren zoals de atombom en ‘natuurlijke vijanden’ zoals virussen is voor een goed begrip van die immuunziektes van minder belang. Vooral dankzij de onstuitbare ontwikkelingen in de wetenschap en de technologie kunnen we steeds meer en steeds beter de bedreigingen van onze biotoop in kaart brengen en weten we dat de vijand met velen is en zich weinig aan ons onderscheid tussen ‘natuurlijk’ en ‘sociaal’ gelegen laat liggen – denk maar aan de zoveelste griepandemie die wordt uitgeroepen. De celwand van het immuunsysteem vertoont barsten, de binnenwereld en de buitenwereld lopen in elkaar over. Het huiselijke wonen van Heidegger waarin het ‘zijn’ zich liet ontsluiten is inzet geworden van design, technische middelen, juridische bijstand en politieke organisatie. Het ‘huis van het Zijn’ is ingekwartierd met nieuwe bewoners, vaak van technische of virale aard die een onwelriekende lucht in het huishouden achterlaten.

3. De netwerken van Latour: technologieën en publieken

In deze diagnose doet zich onmiskenbaar de invloed van Bruno Latour gelden.³ Sloterdijk verklaart zich in *Schuim* dan ook in een lange passage aan zijn Franse collega schatplichtig. Als geen ander heeft Latour (Beaune, eveneens 1947) aandacht gevraagd voor de verstrengeling van wetenschap, technologie en samenleving. Met zijn in 1993 verschenen *We have never been modern* maakte hij duidelijk dat dergelijke kwesties om een bijzonder soort *politieke* aandacht vragen. Ze ontsnappen aan het gebruikelijke onderscheid tussen maatschappelijke en natuurwetenschappelijke proble-

men dat de arbeidsverdeling tussen politieke vertegenwoordigers en wetenschappelijke deskundigen in stand houdt. Latour hanteert een zeer scherpe definitie van moderniteit, die hij ziet als een ‘zuiveringsproces’. De moderne tijd kenmerkt zich door een epistemologische en ontologische ‘boedelscheiding’. Zaken worden uiteengehaald en gepolariseerd terwijl ze ook verbonden kunnen zijn. Wetenschap staat zo tegenover politiek, natuur versus cultuur, subject versus object, mensen versus dingen. Maar een etnografisch perspectief op de geschiedenis van de moderniteit en de hedendaagse manifestaties daarvan (steden, infrastructuur, laboratoria, *technoscience*) maken dat Latour kan stellen dat tal van verstrengelingen *altijd* al een brug tussen ons en de omgeving sloegen en dat sociale en politieke verbanden daar ook altijd al rekenschap van hebben gegeven. Hij spreekt daarom over *hybriden*. De vraag is hoe die hybriden tegen het dichotome denken van de moderniteit in gearticuleerd kunnen worden.

Die vraag is door Latour in het verleden op enkele verschillende maar samenhangende terreinen opgeworpen: de constructie van wetenschappelijke feiten (*Laboratory life* 1979 en *Science in action* 1987), de opkomst van een nieuw object (*The pasteurization of France* 1993), de representatie van natuur en cultuur (*We have never been modern* 1993, *Pandora’s hope* 1999 en *Politics of nature* 2004) en de ontwikkeling van nieuwe technologie (*Aramis or the love of technology* 1996).

In *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory* (2005) heeft hij, althans in het eerste deel van het boek, met terugwerkende kracht een systematische inleiding op zijn eigen aanpak willen geven. In het tweede deel maakt hij de stap naar de politieke theorie. Daarvoor zoekt hij aansluiting bij de zeer innovatieve en nog immer actuele pragmatistische democratietheorie die John Dewey (1859-1952) heeft uitgewerkt in *The public and its problems* (1927).

De notie die ten grondslag ligt aan Deweys politiektheoretische denken, is dat de opkomst van de technologische samenleving in het begin van de twintigste eeuw in de Verenigde Staten de bestaande sociale orde onderuithaalt en nieuwe verbanden tussen mensen en hun omgeving schept die ook op een nieuwe manier politiek moeten worden gearticuleerd. De VS kenmerken zich in die tijd door een snelle verstedelijking, ongekende

migratiegolven, de snelle aanleg van een spoorwegennet dat stad en land ontsluit en verbindt, de definitieve intrede van de consumentencultuur en de opkomst van nieuwe massamedia zoals de radio.

Zonder een al te groot beroep op de verbeeldingskracht te doen kunnen we hier de overeenkomsten zien met het huidige tijdsgewricht: de problemen rond migratie en globalisering, de invloed van commerciële televisie en het internet op het medialandschap en de opinievorming van burgers en de sociale fragmentatie van de samenleving zorgen voor een grote onoverzichtelijkheid.

In de ogen van Dewey zijn de klassieke opvattingen over democratie onvoldoende voor de nieuwe situatie toegerust. Zijn innovatieve gedachte is geweest dat het idee van *the people* als een collectieve *demos* dient te worden verlaten ten faveure van een notie van *the public* dat pas als gevolg van specifieke kwesties in beeld komt. De *demos* van democratie is eigenlijk een *demon*, een geest die ons voortdurend voor de gek houdt, een illusie die we blijven koesteren maar die we in de samenleving niet meer terugvinden. In plaats daarvan bestaat de samenleving uit een meervoud, uit heel verscheiden *demoi*. Die dienen zich echter niet als vrije individuen aan, noch als vastomlijnde collectieven. Ze dienen zich aan als groepen mensen die verenigd worden door gezamenlijke problemen. De notie van 'het publiek' impliceert een verzameling burgers of een associatie van mensen en objecten die zich verenigd weten door de gezamenlijke betrokkenheid bij een gedeeld probleem.

Zo'n probleem ontstaat door wat Dewey *the lasting, extensive and serious consequences of associated activity* noemt, ofwel in economische termen 'negatieve externe effecten'. Die duiken op wanneer de negatieve gevolgen van private transacties niet verdisconteerd worden in een contract, via de verzekeraar of voor de rechter. De publieke consequenties blijven dan onbelegd. Bij Dewey (en Latour) gaat het nu niet om de economische consequentie, hoe die externe effecten aan een partij moeten worden berekend. Het gaat hem om de democratische consequentie, dat als gevolg van die externe effecten een *publiek*, een nieuw verband van burgers tot leven komt.

Op de tentoonstelling *Making things public* die Latour in 2005 samenstelde in het *Zentrum für Kunst und Medientechnologie* (ZKM) in Karlsruhe, gelieerd aan de *Staatliche Hochschule für Gestaltung* aldaar waar Sloterdijk aan verbonden is, speelde deze zienswijze een belangrijke rol. Eigenlijk zijn alle installaties (het gaat te ver om van 'kunstwerken' te spreken) die daar waren te zien voorbeelden van het *zichtbaar* maken van de externe effecten van technologie die een nieuw publiek tot gevolg hebben. De locaties waarop die publieken zichtbaar worden, zijn een soort publieke parlementen: verzamelplaatsen buiten de formele democratische orde om. Het is dat soort parlementen dat volgens Latour hard nodig is om alle hybriden waaruit de technologische globe is samengesteld, present te maken en een plaats te geven.

4. De metafysica van de mondiale versplintering

Op dit punt omarmt Sloterdijk Latour. Al in een bijdrage aan de catalogus van Latours tentoonstelling beaamt hij dat een democratisch systeem staat of valt met de mogelijkheid om politieke objecten te 'vangen' en publiek te maken. In een parafraze van Latours slogan *Making things public* spreekt Sloterdijk in *Schuim* daarom van de noodzaak tot *making the immune systems explicit*. Waar Latour het heeft over een proces van articulatie spreekt Sloterdijk van explicitering: de wereld wordt 'uitgelegd', ongeveer zoals het IPCC, het Intergovernmental Panel on Climate Change de aanslagen op de aardse biosfeer in kaart heeft gebracht. Latour zelf heeft het IPCC eerder al eens bestempeld als een parlement van de hybride orde, dat wetenschap en politiek op een nieuwe manier verenigt en zowel de sociale als de natuurlijke werkelijkheid een stem geeft. Die hybriditeit is inmiddels ook door de Noorse Nobelprijsc commissie erkend: als wetenschappelijk instituut kreeg het in 2007 samen met Al Gore de prijs voor de vrede uitgereikt.

Sloterdijk sluit zich bij deze ontologische gelijkschakeling aan. Ook hij ziet weinig heil in een strikt onderscheid tussen een zaken- en een personenregister. Vooral de wetenschap is in de twintigste eeuw de hofleverancier van de moderniteit geweest. Ze heeft deze omgetoverd in een

vrijwel ongecontroleerd openluchtexperiment met de introductie van een onbestemd aantal nieuwe entiteiten, variërend van de dubbele helix van het DNA tot genetisch gemodificeerde organismen, en van nano-deeltjes tot straks het eerste gecreëerde synthetisch leven, dat al een naam toegewezen heeft gekregen (Synthia). Zelfs mathematici zijn daar schuldig aan, getuige de uitvinding van de vermaledijde *collateralized debt obligations* (CDO's), die innovatieve bancaire producten die mede de oorzaak vormen van de financiële crisis. Wel noteert Sloterdijk dat Latour een radicaaldemocratische wetenschapsoptimist is. Diens opstelling is gastvrij en wellevend, zijn wetenschapsonderzoek is een vrolijke filosofie van een door expliciatieproducten bevolkte wereld. Liefkozend noemt hij zijn Franse collega 'Der Mann, der die Wissenschaften liebt'. Lovende woorden, maar tussen de regels door ontkom je niet aan de indruk dat hij Latour weliswaar innovatief, maar ook een tikkeltje naïef acht.

Wat ze gemeen hebben, is dat Sloterdijk en Latour de mondiale modernisering beschouwen als een krachtig soort luchtverfrisser die 'hybriden' buiten de deur tracht te houden. De eerste spreekt over het effect van die luchtverfrisser in termen van 'immuniseren' de tweede heeft het over 'zuiveren'. Maar waar Latour gefascineerd is door alle nieuwe entiteiten die een plaats kunnen vinden in een gedeelde socionatuurlijke orde, ziet Sloterdijk vooral gevaren en vijanden. De globalisering scheidt de ene luchtbel na de andere, van de internetbubble tot de millenniumbug, en dompelt ons onder in een dikke laag schuim. Ze leidt tot een wereldwijd bubbelbad waarin we dreigen te verzuipen.

Het beeld van de globalisering als mondiaal bubbelbad symboliseert het moderne pluralisme. De twintigste-eeuwse filosofie kon tot grote ontevredenheid van Sloterdijk het pluralisme alleen maar in termen van een individualisme denken. Dat begon al bij de monadologie van Leibniz. Want hoe kan er samenhang bestaan tussen atomen, cellen en mensen, kortom, tussen alle individuele 'bollen' in de kosmos als deze allemaal 'vensterloos' zijn en op zichzelf staan?

Latours uitweg schuilt in een uiterst democratische ontologie. Dat blijkt eens te meer uit het boek *Prince of networks* (2009) dat de Amerikaanse filosoof Graham Harman (1968), verbonden aan de American University

in Caïro maar in 2007 ook enige tijd gastdocent aan de Universiteit van Amsterdam, over hem heeft doen verschijnen. De goedgekozen titel verwijst zowel naar Machiavelli's machtswellustige troonpretendent als naar de Prins der Duisternis – twee referenties die Latour zelf hogelijk zal appreciëren. De meer zakelijke verwijzing betreft natuurlijk Latours actor-netwerktheorie. De ondertitel *Bruno Latour and metaphysics* is op het eerste gezicht een gotspe. Latours programma betreft juist de materiële ontologie. Het *debunkten* van alle onderscheidingen die een speculatief in plaats van een concreet karakter kennen, heeft hij als geen ander tot kunst verheven. Maar Harman laat zien dat de verwantschap minder ver weg is dan die lijkt. Wat Latour zelf al vroeg duidelijk maakte in *Irreductions*, het tweede deel van *The pasteurization of France*, is dat zijn onderzoek naar wetenschap en technologie gebaseerd is op een specifieke theorie over relaties en objecten. Latours filosofie is diep geworteld in de postkantiaanse metafysica en de debatten over de aard van de werkelijkheid en de verhouding tot ons kenvermogen van vooral eind negentiende en begin twintigste eeuw. Ze draagt onmiskenbaar de sporen van William James (1842-1910) en vooral van Alfred North Whitehead (1861-1947). Dat leidt bij de Fransman tot een typische combinatie van realisme met relationisme. Vanuit die metafysische en ontologische positie komt hij tot een specifieke theorie over wat hij *translaties* noemt, de wijze waarop actoren verbanden leggen tussen reëel bestaande zaken en daarvoor de wereld veranderen en vergroten. Aldus ontstaan de netwerken waaruit onze wereld bestaat: niet te reduceren reële en materiële structuren die orde in de wereld aanbrengen.

Cruciaal in het bouwen van die netwerken is de figuur van de actor als mediator (bemiddelaar). Wie een politieke invulling aan de rol van wetenschappers wil geven zal daarin snel een Machiavelli herkennen. Dat klopt ook wel, maar met dien verstande dat deze Machiavelli bij Latour geen machiavellist is. Hij leest *Il principe* als een verhandeling over hoe instituties en relaties ontstaan als een nieuwe entiteit opduikt en een protagonist ten tonele verschijnt om het vacuüm te vullen. Onderzoekers die Latour heeft bestudeerd zoals de scheikundige en bioloog Louis Pasteur (1822-1895) en de natuur- en scheikundige en latere Nobelprijswinnaar Jean Frédéric Joliot (1900-1958) zijn niet alleen in staat geweest om medisch of atomair onderzoek te doen en nieuwe objecten (de moleculen

en microben bij Pasteur, atomen en neutronen in het geval van Joliot) op microniveau aan de wereldse ontologie toe te voegen. Ze slaagden er ook op succesvolle wijze in het bestaan van respectievelijk micro-organismen en microdeeltjes te relateren aan politieke en maatschappelijke vraagstukken op macroschaal, zoals sociale en medische volksgezondheidsprogramma's en militair-strategische nucleaire politiek. Dat maakt de actoren, de objecten en de netwerken succesvol.

Net als Latour grijpt Sloterdijk terug op een relationele ontologie om te ontsnappen aan de tragiek van de eenzame deeltjes. Ook hij maakt de sprong van micro naar macro, of beter gezegd: van particulier naar universeel en van individueel naar collectief. Sloterdijks uitweg uit de singulariteit die objecten in isolatie dreigt achter te laten en aldus politiek, en zeker democratie, onmogelijk maakt, is te komen tot een 'plurale sferologie'. Deze bellen beschikken volgens hem over minieme kijkgaatjes. Hij herdefinieert het probleem van het pluralisme tot een kwestie van 'co-isolatie'. Deze kijkgaatjes bestaan in het digitale tijdperk niet alleen uit intercomsystemen bij de deur maar ook uit telefoon, radio, televisie en internet. Weliswaar is ieder mens *in the bubble* van zijn eigen leefwereld, die bellen komen tegenwoordig allemaal samen in een wereldwijd twittersysteem. Maar hoe kan van daaruit tot een politiek systeem worden gekomen?

5. Democratie van de eenzame deeltjes

Zowel Sloterdijk als Latour wil de politieke orde heruitvinden door de sociale orde te herschikken. Beiden omhelzen het idee dat een politieke theorie vooraleerst behoefte heeft aan een theorie van de samenleving, een sociologische theorie. Maar ze verwerpen het idee dat er zoiets als een samenleving bestaat. Sloterdijk en Latour zien 'het sociale' als iets vloeibaars, een plasma, waarvan sociale instituties en sociale feiten de kortstondig gestolde uitkomsten zijn. Latour is niet geïnteresseerd in *matters of fact* maar in *matters of concern*: zaken die in beweging zijn en nieuwe verbanden tussen mensen, technologie en leefomgeving schep- pen. De uitkomst daarvan noemt hij 'collectieven' of 'associaties', tijde-

lijke clusters van sociale en technische relaties die niet een 'geheel' vormen maar als netwerken aan elkaar gerelateerd zijn. Empirisch onderbouwt Latour deze zienswijze met de resultaten van zijn wetenschaps- onderzoek. Conceptueel speelt hij een hogere troef uit. Dat 'het sociale' vloeibaar is, is volgens hem niets minder dan de bestaansreden voor 'het politieke'. Wanneer er zoiets als een stabiele en vastomlijnde samenleving zou bestaan die kenbaar en representeerbaar is, dan weerspiegelt het politieke niets anders dan de status quo – en heft zichzelf daarmee op. Latour zoekt echter naar een politiek die het veranderlijke kan weer- geven: zowel 'het sociale' als 'het politieke' is op zoek naar een vorm.

Sociologisch vertonen deze concepten sterke overeenkomsten met wat Sloterdijk 'schuim' noemt: de klonterige verzameling luchtbellen van individuele leefwerelden die de ruimte vullen maar van binnen leeg zijn. Dat levert een collectiviteit op, maar uiteraard een andere dan die van het 'warme' lokale buurtschap of de 'koude' berekenende solidariteit van de moderne verzorgingsstaat. Met zijn schuimtheorie wil Sloterdijk komen tot een nieuwe explicatievorm van sociale verbanden.

Daarvoor vormen de *Gemeinschaft* noch de *Gesellschaft*, de organische gemeenschapsbanden van de samenleving noch de functionele verbind- ings van de maatschappij, zijn voorbeeld. Synchroon daaraan vindt hij politiektheoretisch gesproken even weinig bevrediging in de communi- taristische gemeenschap als in het liberale contract.

Op zoek naar een sociologisch alternatief doet Sloterdijk evenals Latour een beroep op het werk van de Franse socioloog Gabriel Tarde (1843-1904). Het werk van Tarde heeft lange tijd in de schaduw van Weber en vooral van zijn landgenoot Durkheim gestaan, maar mag zich de laatste tien jaar in een opmerkelijke renaissance verheugen, niet in de laatste plaats door de inspanningen van Latour zelf die veel aandacht aan Tarde heeft besteed en direct of indirect verantwoordelijk is voor enkele artikelen en boeken over en heruitgaven en vertalingen van de in Nederland weinig bekende socioloog (zie bijvoorbeeld Latour 2001).

Cruciaal voor beiden is Tardes inzicht dat een samenleving niet is op- gebouwd uit cellen, maar dat cellen, moleculen en atomen of welke

andere kleinste eenheid men ook verkiest, op hun beurt juist een bepaalde organisatiegraad kennen en kleine ‘samenlevingen’ zijn. *Toute chose est une société*. In plaats van reductionisme hanteerde Tarde al een relationisme gecombineerd met realisme.

Dit radicale relationisme stelt Sloterdijk in staat zijn notie van co-isolatie verder uit te werken. Het brengt hem tot een theorie van associaties, zoals ook Latour recentelijk, met dien verstande dat deze associaties bij Sloterdijk niet zozeer *hybriden* creëren maar vooral de *ruimte* vormen. Vanuit die sociologische bepaling komt hij vervolgens tot een politieke bepaling.

Op zoek naar een politiek alternatief loopt Sloterdijk drie symbolische situaties langs. Allereerst staat hij stil bij het model van de algemene vergadering of het parlement. Als manier om sociale synthese tot stand te brengen ziet hij daar weinig in. De schaal en de complexiteit van de mondiale problemen staat een dergelijk kleinschalig en gelokaliseerd model ook in de weg. Vervolgens gaat hij in op het model van het stadion. Dat past goed in het beeld van de op vermaak en massaspektakel gerichte maatschappij. Maar de retoriek van winnaars en verliezers die bij sportwedstrijden hoort staat sociale integratie in de weg.

Het beeld dat hem meer aanspreekt is dat van het congres, mensen die uit belangstelling reizen en elkaar tijdelijk ontmoeten, die geen strikte sociale gemeenschap vormen maar toch tijdelijk verbonden zijn. Congresgangers zijn mensen die wereldwijd rondtrekken en hun eigen leef- en denkwerelden tijdelijk en lokaal verbinden om tot globale associaties te komen.

Dit idee van een congres komt sterk overeen met het ‘parlement der dingen’ waar Latour voor pleit. Alleen geeft Sloterdijks notie nog scherper aan dat niet representatie de kernfunctie van zo’n orgaan is, maar formatie. Een congres vormt in tegenstelling tot een parlement geen afspiegeling van ‘de samenleving’ maar kneedt deze, door de ‘res’ en de ‘publica’ bijeen te brengen.

6. Politieke realiteitszin

Dat aan zo’n vorm van politiek behoefte is, geeft de (mislukte) klimaatconferentie eind 2009 in Kopenhagen wel aan. Ook die top is een typisch voorbeeld van een ‘congres’ in Sloterdijks betekenis van het woord en van Latours ‘parlement der dingen’. In zo’n parlement laten verschillende woordvoerders de natuur spreken en tracht men haar en onze eisen te verenigen. Met rekenkundige modellen die de ‘dingen’ een stem geven en experts uit alle uithoeken van de aardbol om ons immuunsysteem veilig te stellen zijn alle ingrediënten aanwezig voor een eenentwintigste-eeuwse high-techvariant van het Griekse forum.

De door Latour bepleite vreedzame hybriditeit werd echter bruut verstoord door oeroude machtspolitieke schermutselingen. De belangenverschillen tussen Europa, de Verenigde Staten, Rusland, China, India, Brazilië en de Afrikaanse landen, om de hoofdrolspelers maar eens te noemen, werken nog niet zo erg aan het nieuwe politieke congres mee. Heden ten dage wordt klimaatpolitiek nog steeds beslecht door wat de Amerikaanse politieke wetenschapper Harold Lasswell muntte als de strijd om *who gets what, when, how*.

Sloterdijk erkent dat, hoewel het hem tegen de borst stuit. Bij hem bestaat politiek uit de geformaliseerde strijd om de herverdeling van comfortkansen en psychothermische verwenningshulpbronnen. Het is een slag om toegang tot de gunstigste immuuntechnologie. Maar dat is politiek, geen democratie of een andere vorm van collectief beheer. Ondanks het feit dat het reizende klimaatcircus zich behoorlijk gelijk toont aan Sloterdijks analogie van het congres als het nieuwe democratische forum voor de wereldgemeenschap, overheerst het strategische handelen.

Op de vraag hoe dan wel een democratisch ‘congres’ kan worden georganiseerd waar hybriden worden gerepresenteerd maar het strategisch handelen geneutraliseerd, heeft Latour eigenlijk geen bevredigend antwoord. Vreemd eigenlijk dat een auteur die er juist om bekendstaat het machiavellisme in de wereld van wetenschap en technologie te hebben geïntroduceerd (‘wetenschap is politiek voortgezet met andere middelen’, zo parafraseerde hij Von Clausewitz ooit) zo machtsvrij naar

politiek kijkt. Latour beschrijft wel de beslissende rol van actoren in het smeden van zachte of harde netwerken, en toont wel de stabiliteit en instabiliteit van instituties aan, maar adresseert ongelijkheden in het vermogen tot het kneden van de werkelijkheid zelden als een probleem. Wanneer hij een appèl doet op meer openheid, minder exclusiviteit, een ruimer toelatingsbeleid van actoren en objecten in democratische procedures en meer politieke zichtbaarheid voor meer problemen, volgt dit uit een weliswaar zeer ruimhartig maar daardoor nauwelijks selectief idee van een stakeholdersdemocratie. Omdat hij realistisch is ten aanzien van objecten omschrijft hij dit speels als *Realpolitik*, maar met de zeer machtbewuste finesses daarvan heeft Latours zienswijze weinig van doen.

Welbeschouwd is het gerechtvaardigd om de vraag te stellen of Latour er eigenlijk wel in slaagt een politieke theorie te ontwerpen. Wat hij doet, is toch vooral zijn ontologische programma uitbreiden en laten zien dat politiek, democratie en de sociale verbanden die ze beheren zich reken-schap moeten geven van het feit dat we ‘met meer zijn’ en dat hybride problemen onontkoombaar zijn. Daarmee breidt hij het domein en het bereik van politiek uit, maar geeft hij nog niet aan wat voor andere vorm van democratische politiek daar nu echt geschikt voor is.

Betekent dit nu dat Latours politieke noties onvolgroeid zijn? Dat zou het geval zijn wanneer veel aanwijzingen worden verwacht van de auteur over hoe het een en ander is te organiseren. Wanneer we het werk van Latour, en ook dat van Sloterdijk trouwens, daarentegen beoordelen op hun conceptuele kracht, om feitelijke veranderingen op een nieuwe wijze te verwoorden en te verbeelden, blijken beiden uiterst waardevolle chroniqueurs te zijn van de mondiale politieke technologische wanorde zoals die aan het begin van de eenentwintigste eeuw onomkeerbaar tot stand is gebracht.

Het onvermijdelijke *who gets what, when, how* mag dan nog steeds de boventoon voeren in de transnationale politiek, zonneklaar is dat die strategie tot mislukken is gedoemd als het om mondiale hybride problemen gaat. Een alternatief is niet direct voorhanden, maar het feit dat het IPCC de Nobelprijs voor de Vrede heeft gekregen is toch een vingerwijzing

dat hun rol als exemplarisch wordt gezien voor de organisatie die nodig is om de technologische globalisering politiek hanteerbaar te maken.

Hoewel Sloterdijk geen hoge verwachtingen heeft, zal hij beamen dat dergelijke fora die ons nieuwe entiteiten tonen waarmee we te leven hebben de reddingsboei kunnen zijn die ons opvist uit een mondiale malaise. ‘Congresgangers’ zoals wetenschappers, NGO’s, activisten en politici zullen daar de hybriden presenteren die meedingen om een plaats op de aarde en van elkaar moeten leren wat voor sociale ordeningen er voorstelbaar zijn om ze een plek te geven. Met Latour deelt Sloterdijk de fascinatie voor innovaties. Niet omdat hij een technofiel is maar omdat het technologische ontwikkelingen zijn die de weg wijzen naar een nieuwe economie.

Tegendraads als Sloterdijk is, is volgens hem niet de uitputting van de natuurlijke grondstoffen en de schaarste aan voedsel en energie het probleem. Volgens Sloterdijk heeft de globalisering voor een economie van overschotten gezorgd. Die overschotten zijn niet op natuurlijke wijze ontstaan maar door de schier eindeloze productie van nieuwe luchtballonnen. Sloterdijk steekt de loftrompet over het creatieve huwelijk van de uitvinder met de entrepreneur dat in de technologische globalisering garant staat voor technologische en economische innovatie. De overvloedige westerse levensstijl die steunt op de inventiviteit van het technologische en economische kapitalisme, moet van Sloterdijk worden bezongen om zo nog meer en nog innovatiever nieuwe ballonnen te kunnen blazen.

Een dergelijk kapitalisme houdt slechts stand met een paradigmatische wisseling van de wacht. Van vraagstukken over de rechtvaardige verdeling van goederen moeten we overstappen naar vraagstukken over de verspreiding van risico’s en comfortkansen. De politieke vragen van de technologische globalisering in de eenentwintigste eeuw zijn paradoxaal genoeg beter in termen van groei dan in termen van krimp te begrijpen. ‘We’ zijn met steeds meer. Dat vraagt niet om een nieuwe theorie over de herverdeling van de schaarste, maar om een theorie over de herordening van de overvloed.

7. Het claustrofobisch wereldcongres

Tegen deze lofzang op de overvloed is echter wel een en ander in te brengen. Deze opgeblazen werkelijkheid lijkt verdacht veel op de wijze waarop de bancaire sector in de Verenigde Staten op de inmiddels bekende wijze steeds inventiever financiële producten is gaan maken. Die hebben weliswaar enorme stromen aan extra kapitaal gecreëerd, maar bleken uiteindelijk precies te zijn waarvoor Sloterdijk ze metaforisch houdt: luchtballonnen die van binnen leeg zijn.

In zijn bewieroking van de luchtbel lijkt de Duitse filosoof ingehaald door de actualiteit. Sloterdijk schreef zijn werk enige jaren voor het uitbreken van de financiële crisis. Zijn vervanging van een filosofie van de schaarste door een filosofie van de overvloed is een absurdistische uitvergroting van de zegeningen van het (neo)liberalisme. Sloterdijks weldadige taalgebruik en het hyperbolische karakter van het Sferenproject maken het eerder een episch dan een kritisch werk. Dat de overvloedigheid vooral de private en niet de publieke sfeer ten goede zal komen en waarschijnlijk eerder tot meer liberaal schuim dan tot sociaal schuim zal leiden, daar doet hij niet al te moeilijk over. Dat de groei op z'n tijd wordt afgeremd door een tijdelijke *meltdown* zoals nu door de wereldwijde *creditcrunch* doet daar volgens Sloterdijk niets aan af. Maar het is de vraag of deze crises zomaar als tijdelijke verstoringen kunnen worden afgedaan en niet fundamenteeler zagen aan de poten van het kapitalistische productiesysteem.

Toch heeft het ook aantrekkelijke kanten om het denken in termen van schaarste in te ruilen voor het perspectief van de overvloed. Zonder die woorden te bezigen, laat Latour dat zien. Wetenschap en technologie breiden de wereld uit, in het klein met nieuwe materie op nanoschaal en in het groot met de voorbereidingen voor een bemande missie naar Mars. De vraag is welke plek die projecten gaan krijgen in de steeds onder constructie verkerende mondiale bouwplaats. Niet de verdeling in termen van *who gets what, when, how* heeft daarin voorrang maar de plaatsbepaling van nieuwe objecten. Dat is waar het verbond tussen wetenschap, politiek en economie zich op zal moeten richten.

Dat heeft echter wel een prijs. De effecten van menselijk handelen kunnen steeds beter gevolgd en toegerekend worden aan de oorspronkelijke veroorzakers. De wereld is rond geworden, zo stelt Sloterdijk, en daarmee geeft hij kort maar krachtig aan dat de externe effecten van ons doen en laten niet langer naar witte plekken op de aardbol (of verder) weg schieten maar onontkoombaar gevoeld worden en *zichtbaar* zullen zijn. Instituten als het IPCC werken daar hard aan mee. Onmiskenbaar wordt zo duidelijk dat in de technologische globalisering geen mens nog kan ontsnappen aan de gevolgen van zijn handelingen. Dat geeft de globalisering paradoxaal genoeg iets benauwends.

Die onontkoombare zichtbaarheid is echter allerm minst een garantie dat er zoiets als een mondiale *res publica* mogelijk is, een wereldwijd politiek systeem om zaken *publiek* te maken. Een democratietheorie die gebaseerd is op een ontologische analyse van mondiale technologische netwerken vereist meer machtspolitieke doordening dan Latour biedt. Hoe terecht zijn pleidooien ook zijn, in de praktijk staan mensen 'hybriden' vaak in de weg in de voorrangstrijd om representatie. Bovendien kan ook een instituut als het IPCC, net als politieke instituties, in de versukkeling raken. Sleetse procedures of zelfs een gebrek daaraan, een nadruk op de politieke boven de wetenschappelijke aspecten en daardoor twijfel aan de neutraliteit en onafhankelijkheid, vormen immer een bestaansbedreiging.

Sloterdijk is daarom somber. Hij ziet de huidige klimaatoorlog, evenals de voedseloorlog en de energieoorlog trouwens, als een voortzetting van een eeuwenoude strijd tussen immuunsystemen. Zijn voorstel om het beheer van mondiale problemen over te laten aan een soort wereldcongres van steeds andere collectieven lijkt opvallend veel op Latours suggestie voor meer plaatselijke parlementen. Toch presenteert Sloterdijk zijn voorstel niet met overtuiging. Het dompelt uiteindelijk onder in ironische beschouwingen die de inwoners van de technologische globe eerder een lachspiegel voorhouden dan een politiek pamflet.

De parallellen tussen het vrolijke programma van Latour en de sombere blik van Sloterdijk hebben ondertussen voldoende intellectueel stof opgeleverd om niet gedwongen te zijn tot een keus tussen het optimisme van de eerste en het pessimisme van de laatste. Het sterke punt van beiden is

vooral de even originele als actuele analyse van de technologische globalisering. Die analyse wordt in de rug gedekt door een inventieve metafysische en ontologische relatieleer. Van daaruit maken de auteurs nieuwe problemen zichtbaar die om democratische articulatie vragen en die de ordeningsvraag van nieuwe hybriden centraal stellen. Dat de politieke organisatie die daarvoor geschikt zou moeten zijn vooralsnog niet uit de verf komt is jammer, maar kan moeilijk als verwijt tegen de analyse worden ingebracht. De auteurs aarzelen waar ook de innovatiemotor van het wereldwijde technologische kapitalisme hapert, namelijk bij de uitvinding van nieuwe vormen van democratie die recht doen aan de politieke aspecten van de technologische globalisering. De noodzaak daarvan staat, mede door het bloemrijke werk van Sloterdijk en Latour, meer dan ooit buiten kijf.

Dr. Huub Dijstelbloem is verbonden aan de leerstoelgroep Wetenschapsfilosofie van de afdeling Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in Den Haag. Hij is tevens redacteur van *Krisis*. Zijn recentste boeken zijn *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving* (Van Genneep 2008) en *De migratiemachine. De rol van technologie in het migratiebeleid* (red. met Albert Meijer, Van Genneep 2009).

Literatuur

- Dewey, J. (1927) *The public and its problems*. Chicago, The Swallow Press.
- Dijstelbloem, H. (2009) 'Bellen blazen in het westerse bubbelbad'. *Filosofie Magazine* 18 (7), 56-58.
- Harman, G. (2009) *Prince of networks. Bruno Latour and metaphysics*. Melbourne, re.press.
- Latour, B. (2009) 'Spheres and networks. Two ways to reinterpret globalization'. *Harvard Design Magazine* 30 (Spring/Summer), 138-144.
- Latour, B. (2008) 'Coming out as a philosopher'. *Acceptance speech for the third Siegfried Unseld Prize*. Frankfurt, 28 september.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford, Oxford University Press.
- Latour, B. en P. Weibel (red.) (2005) *Making things public. Atmospheres of democracy*. Karlsruhe, ZKM/Cambridge Mass., MIT Press.
- Latour, B. (2001) 'Gabriel Tarde and the end of the social'. In: P. Joyce (red.) *The social in question. New bearings in history and the social sciences*. Londen, Routledge.
- Noordegraaf-Eelens, L. en W. Schinkel (2005) 'De in-spirerende ruimte van Peter Sloterdijk'. *Krisis* 2005 (2), 84-93.
- Sloterdijk, P. (2009) *Sferen. Band 2: Schuim*. Amsterdam, Boom.
- Sloterdijk, P. (2008) 'Ein Philosoph im Exil oder der Mann, der die Wissenschaften liebt'. *Laudatio Siegfried Unseld Prize*. Frankfurt, 28 september.
- Sloterdijk, P. (2006) *Het kristalpaleis. Een filosofie van de globalisering*. Amsterdam, SUN.

Sloterdijk, P. (2005) 'Atmospheric politics'. In: B. Latour en P. Weibel (red.) *Making things public. Atmospheres of democracy*. Karlsruhe, ZKM/Cambridge Mass., MIT Press.

Sloterdijk, P. (2003) *Sferen. Band 1: Bellen & Globes*. Amsterdam, Boom.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Sinds een jaar of tien zoeken Sloterdijk en Latour met enige regelmaat intellectuele toenadering. Wat begon met enkele gelegenhedenontmoetingen aan het begin van het millennium werd spoedig gevolgd door een voorwoord van Latour bij de Franse vertaling van Sloterdijks *Regeln für den Menschenpark*. Andersom leverde Sloterdijk een hoofdstuk voor de catalogus van de tentoonstelling *Making things public* (Sloterdijk 2005). Tegenwoordig verwijzen de heren veelvuldig naar elkanders werk en treden ze samen op, zoals in 2009 tijdens een korte tournee door de Verenigde Staten aan Harvard en Columbia University (zie Latour 2009). Zelfs spreken ze feestredes voor elkaar uit, waarvan die van Sloterdijk bij de uitreiking in 2008 van de Siegfried Unseld-prijs aan Latour, genoemd naar de in 2002 overleden uitgever van Suhrkamp, de meest recente is (zie Sloterdijk 2008 voor de laudatio en Latour 2008 voor het dankwoord).

² De bespreking van de Sferentriologie van Sloterdijk is deels gebaseerd op Dijstelbloem (2009).

³ Zie voor dat punt ook Noordegraaf-Eelens en Schinkel (2005).